

գերեզմանին վրայ « որբացեալ եւ լացեալ յոյժ... դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս » (Կիր. 200): Վանականի շիրմի մասին ականատես մը՝ Բարխուդարեան կը գրէ. « Երրորդ մատուռն, որ շինուած է սրբատաշ քարով պարսպից դուրս արեւելեան կողմումն է, միաբանից հանգստարանում: Խոնարհուած է մատրանս գլուխ, որի մէջ ասում են, է վանական վարդապետի գերեզմանն, որպէս վկայում է եւ Կիրակոս, բայց տապանաքարն չունի արձանագրութիւն¹ »: Արդեօք ինչպէս նա հրամայած էր զինքն աղքատներու գերեզմանոց հանգչեցնել, այսպէս ալ պատուէր տուած է շիրմին վրայ արձանագրութիւն մը չփորագրելու:

Անիկա մինչեւ իւր եօթանասնամեայ հասակին մէջ ուսերուն բարձած էր Խորանշատի վարչական ու ուսուցչական առաջնորդութիւնը. իւր մեռնելէն վերջ երկու պաշտօններն առանձինն անհատներու կը յանձնուին, վարչական առաջնորդութիւնն իր եղբորորդին Պողոս կ'ընդունին, իսկ ուսումնական խնդիրներու հօգը Գրիգորիս ազգականը կը ստանձնէ:

Յայտնաւորներու մէջ հանգուցեալիս արտաքին ստորագրութիւնը պահուած է, որոնց համեմատ « էր նա անձամբն չափահասակ, մեծերես եւ փոքրաբիթ, լայնամորուս եւ փառահեղ, մեծաշուք եւ ահարկու, քաղցրատես եւ շնորհալից² »: Ուրիշ մը ունի՝ « Եւ էր նա չափ հասակաւ, մեծ մօրուք եւ լայն, գեղեցկակն եւ յանակից, չափքիթ եւ ամենեւին բարի տեսլեամբ³ »:

Ամեն մատենագիր ու յիշատակագիր վանականի նկատմամբ դուռափակ կը խօսի: Վարդան զինքը կը կոչէ « համբաւատենչ եւ արդիւնական, փառաւորեալ Հայրն մեր » (Կիր. 146): Իսկ Կիրակոսի քով գովասանքներու պսակ մը հիւսուած կը գտնենք, նա անոր վրայ ի մի հաւաքուած կը տեսնէ հին եւ նոր Կտակարանին նշանաւոր անձնաւորութիւններու բարի յատկութիւնները (Կիր. 198): Դարձեալ կը գրէ. « Եւ երկրորդին վանական անուն, վարդապետական բանիւ քան զամենայն որ ի ժամանակն էին՝ գերազանցեալ, ծննդական մտօք եւ յարմար բանիւք, վասն որոյ բազումք դեգերէին առ նա ուսման աղագաւ... Զայս ոչ եթէ ականջալուր միայն ասեմ, այլ եւ ականատես, զի բազում ժամանակս կացար առ նմա ի

վարժս կրթութեան, ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ » (Կիր. 113): Մաղաքիա Արեղան կը տողէ. « Ի դառն ժամանակիս փայլէր իբրեւ զարեգակն... վանական յերկիրն արեւելից, երկրորդ արեւելք անուանեալ » (էջ 12): Ամենուն խօսքերէն այն կը հետեւի թէ նա հմուտ եւ գիտնական վարդապետ մըն էր, սակայն եթէ միայն իւր առ մեղ հասած երկասիրութիւններէն դատաստան կտրելու համարձակինք, պիտի ըսենք թէ այդ ամէն չափազանցուած են սակաւիկ մը եւ անոր գրչի արդիւնքներն այդ մակդիրները չեն արդարացներ: Սակայն երբ այդ խօսքերն անոր ուսուցչական գործանէութեան վրայ ալ տարածենք, եւ այն իրաւամբ, այն ատեն գուցէ անոնք կրնան իրենց պատշաճ դիրքը գրաւել: Վասն զի որչափ կը թուի նա աւելի ջանացած է դաստիառակ ըլլալ քան մատենագիր, աւելի նկրտած է իր հմուտութիւնն աշակերտներու մօքին մէջ դրոշմել քան գրչով ապագայ եկողներու աւանդել: Եւ յիշուի անոր պատուաբեր աշակերտներ են մանաւանդ վերոյիշեալ երեք պատմագիրները:

(Հարաւորեալ)

Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅ ԲՆԱԿԱՌԻԹԻՒՆԵՐ

ՍԵՆ ԺՈՎԷՆ ՄԻՆՉԵՆ ԿԱՐԻՆ

ՀԱՐԵԻԱՆՅԻ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

Ա Զ Դ

Համառօտ Ակնարկս, որ գրուած է բանասէր քարեկամի մը յորդորանօք, քաղուածք մըն է փոքր մէկ մասին ընդարձակ եւ երկարամեայ Ուսումնասիրութեանց, որոնց նիւթը կը կազմեն Հայաստանի արեւմտեան-հիւսիսային սահմանագաւառները, այսինքն՝ յատկապէս Փոքր-Հայք անձուկ եւ ընդարձակագոյն միօք (արդի Սեբաստիոյ նահանգը), Խաղտիք (Տրապիզոնի նահանգը), Տայք (Ճորոխի աւազանը) եւ Բարձր-Հայոց՝ անոնց սահմա-

¹ Բարխուդարեան՝ Արցախ, էջ 324:

² Հայապատում Բ, էջ 515:

³ Չեռ. Վիեն. Միթիթ., Թ. 219, Թ. 294:

տանի նոյն իսկ երբ ասի պատմութեան մէջ կ'երեւայ առաջին անգամ Armenia ձեւով: Դարեհի օրով Հայաստան բաժնուած էր երկու սատրապութեանց: Թողով անոնց արեւելեանը (ԺԸ սատրապութիւն), ուր կը բնակէին Ալարոյիք եւ Սասպիրք՝ մինչեւ Կողքիս (Հերոդ. Գ. 94, Դ. 37 եւն), ուստի մինչեւ արդի Բաթումի մօտերը, այն ժամանակի արեւմտեան Հայաստանը (ԺԳ Սատրապութիւն կամ Հարկաց Նրջան)՝ «Հայոց եւ զրացեաց» կը հասնէր «*Μέχρι τοῦ ποταμοῦ τοῦ Εὐξείνου*» (Հերոդ. Գ. 93): Այս ծովկերքը Տրապիզոնէ արեւելք ըլլալու էր. որովհետեւ անկէ արեւմուտք ուրոյն Նրջան մըն էր (ԺԹ) պոնտական մանր ազգերու՝ Մոքացւոց, Տիրարեւացւոց եւն: Բսենոփոնի ատեն ալ կրկին էին Հայաստանները, երբ կը նկարագրէ Յունաց Բիւրուն նահանջն այս երկրին մէջէն հարաւէն դէպ ի հիւսիս, հասնելու համար Պոնտական լեռներն ու Տրապիզոն (Բսենոփոն, Արշաւ. կամ Anabasis, IV, 3 ff.): Այս առթիւ կ'իմանանք թէ Հայաստանի այս հիւսիսային սահմաններէն մաս մ'ապստամբ էր, յատկապէս Խաղափ+ (Χαλδαῖοι) եւ Տայ+ (Τάοχοι, հայերէն + յոգնակերտով, հմտ. Բսեն. Ե, 5 եւն): Միւս կողմանէ Հայաստան ինչպէս մինչեւ Նփրատ, անկէ վեր դէպ ի արեւմուտք կ'երկարէր այնչափ որ Հայկա գետը (արդի Թրք. Գըղը-Ըրմադ) կը բղկէր Հայաստանի լեռներէն (ὁ Ἄλως... ῥέει ἐξ Ἀρμενίου οὐρεος, Հերոդ. Ա, 72): Ուստի կը պարունակէր առնուազն գետոյն ակնաղբերաց աշխարհն Նրզնկայի արեւմտակողմէն գոնէ մինչեւ Սեբաստիա, եւ որ քիչ մ'ետքն անձուկ մտք ուրոյն «Փոքր Հայք» (Armenia minor) կոչուեցաւ: Եւ այս Փոքր-Հայքն է որ յետոյ ունեցաւ վերոյիշեալ մանր ազգաց ծովկերքը: Երբ Սելեւկեանց Անտիոքոս Մեծ որոշիչ պարտութիւն կրեց Հռոմայեցիներէն Մազինիոյ քով (190 Ն. Բ.), ուրիշ

երկիրներու հետ՝ անկախ եղաւ Հայաստան ալ: Բայց դարձեալ կրկին՝ երկու Թագաւորներով՝ Արտաշէս եւ Զարեհ («Զարիադրէս»): Մեծագոյն մասն էր Արտաշէսի «Մեծ Հայք» (Armenia maior), որ բաց ի Կարին ու Դերջան գաւառներէ՝ որոնք յատկապէս կը շեշտուին, կը պարունակէ «*Պարսպար*» (Ստրաբոն, c. 528 Παρσπεῖα τοῦ Παριάρου), Կղարջքն եւն: Հին Հայաստանի աշխարհագրութեան նորագոյն քննիչը՝ Հիւբշման՝ «Պարսպարի ստորոտը» կը հասկընայ Տայոց աշխարհը, որ միակ հնարաւորն է ըստ զրից¹: Թէ այս «ստորոտը» նաեւ որ եւ է ծովահայեաց հովիտ կը պարունակէր, որոշ չէ, եւ նուազ հաւանական: Գոնէ Արշակունեաց Հայաստանը՝ Բարձր-Հայոց եւ Տայոց նահանգաց մասերով, Ճորոխի գծի վրայ՝ կը պարունակէր Պարսպարի ստորոտները, մինչեւ բարձրագոյն լեռնաշղթային ջրաբաշխը: Այս բարձր դադաթներէն Արշակունեաց Հայաստանը ծովը կը տեսնէր, բայց իբր պետութիւն՝ քանի մը տասնեակ քիլոմետր հեռու ծովափը չէր իջած: Ի հարկէ սաի ալգիւք մը չէր՝ որ այն քայլը, զոր Պետութիւնը չէր առած, առնուր հայ ցեղը: Արդէն հայ ցեղին նիստերու սահմանները չեն համապատասխաներ հին Հայաստանի պատմական սահմաններուն, ինչպէս ուրիշ կողմեր ալ:

Բայց հայ ցեղը՝ նաեւ իբր ուրոյն փոքր պետութիւն մը հասաւ ծովը քիչ մ'աւելի արեւմուտքը: Բաց ի Արտաշէսի «Մեծ» Հայաստանէն եւ Զարեհի Հարաւային Հայաստանէն, որուն կենդրոնն էր Ժովք (Sophene, արդի Խարբերդի շրջանը), կալմուած էր երրորդ Հայաստան մ'ալ, վերոյիշեալ «Փոքր-Հայք»: Ժովքաց եւ Փոքր-

¹ H. Hübschmann, Die altarmenischen Ortsnamen, mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens, Strassburg 1904. Հայ թրգ. Հ. Բառնաբաւ վ. Պիւէզեկճեան, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա 1967, Ազգ. Մտքին, Ծ. Գ.:

Հայոց թագաւորաց մասին՝ բաց ի դասական մատենագրաց աւանդածներէն՝ կը վկայեն նաեւ զրամները¹։ Արդ Փոքր-Հայք ունեցան բաւական երկար ծովեզերք մը, որովհետեւ ինչպէս Ստրաբոն կը գրէ «Հնազանդեցուցին Տէֆալէնայիէն» — *Τεφάληναι*, այնպէս որ իրենց իշխանութիւնը տարածեցաւ մինչեւ *Φαυνην* — *Συαυην* (Ստրաբոն, c. 555, *μέχρι Τραπεζοῦντος καὶ Παρναξίας*)։ Երբ Տիրացւոյ Մեծ՝ զահրէկէց ընկրով զԱրտանէս ծովաց՝ միացեալ պատմական Հայաստանն ստեղծեց, չկրցաւ Փոքր-Հայքը միանալ։ Անոր տէր ելաւ Հզորագոյն մը՝ Պոնտոսի Միհրդատ Զ. Մեծ Եւպատոր, որուն առջեւ ստիպուած էր տեղի տալ Փոքր-Հայոց Սիսիս արքայն։ Բայց երբ Հռոմայեցիք յաղթելով Միհրդատայ՝ տիրեցին նաեւ Փոքր-Հայոց, վերահաստատեցին այն թագաւորութիւնն՝ իրենց գերիշխանութեան տակ, տալով զայն այլեւայլ իշխանաց։ Քանի որ նոյնն ընդունեցաւ Պողեմոն Ա. եւ իւր տունը, Փոքր-Հայոց այս ծովեզերաց աշխարհագրական ուրիշ յորջորջանք մը յետոյ սովորական եղաւ՝ «Պողեմոնեան Պոնտոս» (*Pontus Polemoniacus*)։ Ստրաբոնի գրած ատեն կ'իշխէր անոր պարին եւ իշխանակիցը՝ Պիւթոդորիս (*Phytodoris*), որուն որդին թագաւոր եղաւ Մեծ Հայոց՝ Զենոն-Արտաշէս (18 Յ. Բ.)։ Անոր համար Փոքր-Հայոց ստորագրութեան մէջ կ'ըսէ թէ Պիւթոդորիս (բաց ի «լաւագոյն» մասերէ)՝ իրրեւ Փոքր-Հայոց դէնց՝ «ուներ Տիրարէնները, Խաղաթիք, մինչեւ Կողքիս, եւ մինչեւ Փառնակիա ու Տրապիզոն» (c. 555)։ Փոքր-Հայք Հռոմէական նահանգ ըլլալէն (69/70 Յ. Բ.) ետքը՝ կցուեցաւ նորաստեղծ ընդարձակ Հռոմէական Գամրաց նահանգին, որուն ծովեզերքը կը հասնէր զրեթէ մինչեւ արդի Բաթում։ Դիոկղետիանոս կրկին հաստատեց «Փոքր-Հայք» իբր ուրոյն նահանգ (մայրա-

քաղաք՝ Մելիտինէ, արդի՝ Մալաթիա), Թէոդոս Մեծ բաժնեց երկուքի՝ Առաջին Հայք (*Armenia prima*, մայրաքաղաք Մեւասաթիա) եւ Երկրորդ Հայք (*Armenia secunda*, մայրաքաղաք Մելիտինէ)։ Այս «Փոքր-Հայք» ընդարձակուած մանաւանդ դէպ ի հարաւ՝ կը հասնէր մինչեւ Տաւրոսի լեռները, մինչեւ Կոկիսոն, բայց ծովեզերք չունէր։ Նոյն Թէոդոսի Ա. ատեն Մեծ Հայաստանի բաժանմամբ (387ին) Հռոմայեցւոց բաժին ինկած էր նաեւ Բարձր-Հայք մինչեւ Կարին։ Ասի կառավարուեցաւ արտակարգ կերպով, մինչեւ որ Եւստինիանոս կազմակերպեց իւր Ա—Դ «Հայք» դաւառները։ Արդ այս բաժանմամբ (536ին) Փոքր-Հայոց մէկ մասը, Հռոմէական Բարձր-Հայք եւ ծովեզերքը՝ Կիրասոն ու Տրապիզոն միացած՝ կազմեցին Եւստինիանոս «Ա. Հայք» կամ «Երեքին Հայք» (*ἡ ἐνδοτάτη Ἀρμενία*)։ Հռոմէական Հայաստան ունեցած էր կրկին իւր ծովեզերքը¹։ Եւ այսպէս մնաց նոյն գաւառը՝ նոյն ծովեզերքով նաեւ Մաւրիկ կայսեր (582—602) նոր բաժանմանց ատեն, անուն առնելով «Մեծ Հայք»։

Երբ Արաբացւոց Հզորանալով, եւ պարագայից փոխուելով՝ հարկ եղաւ բանակաթիւ մերու զրութեան, ստեղծուեցաւ հսկայածաւալ «Հայկական Բանակաթիւմ»-ը, որ Բիւզանդեան Պատմութեան մէջ յաճախ վճռիչ դեր կը խաղայ (*θέμα τῶν Ἀρμενίων*, կամ պարզ *Ἀρμενιοχόον*), որուն կը վերաբերէր ի միջի այլոց՝ ամբողջ ծովեզերքը Սինոպի մօտերէն մինչեւ Բաթումի մօտերը։ Բայց երբ ասի բաժնուեցաւ այլեւայլ մասանց, «Հայկական»ին մնաց արեւմտեան բաժինը (— Թ. զարու վերջերք՝ ուրոյն բանակաթիւմ եղան նաեւ «Կողոնիա»՝ արդի Շապին-Գարահիսար եւ Սեբաստիա —)

¹ Լաւագոյն երկն է՝ Ernest Babelon, *Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène*, Paris 1890.

¹ Հմմտ. այս իրերու մասին ի միջի այլոց. Dr. Karl Güterbock, *Römisch-Armenien und die römischen Satrapien im 4. bis 6. Jahrh.*, Königsberg 1900, հայ թարգմ. Հ. Միրեւեան, «Հռոմէական Հայաստան», եւն. Վիեննա 1914. «Ազգային Մատ» ՀԵ։

արեւելեան ծովափունք կաղմեցին ուրոյն թեմ մը՝ կենդրոն ունենալով Տրապիզոն, եւ կոչուեցաւ Հին անուամբ մը Խաղափ (Χαλδαί): Ասի եղած է իբր 837ին¹: Դաղտեաց թեմին կը վերաբերէին, ցորչափ Բիւզանդացւոց ձեռք մնացին, Բաբելոն ու Սպեր, եւ քիչ ժամանակ նաեւ Եկեղեցաց²:

Մնացեալը կարեւոր չէ: Սելջուկեան արշաւանքները լիովին այլափոխեցին ամէն ինչ: Միայն ծովեզերքը կրցաւ մնալ երկարատեւ Եռնաց ձեռքը, եւ Տրապիզոն ունեցաւ իւր «Կայսրութիւն»ն անգամ, մինչեւ որ Օսմանեանք տիրեցին ամբողջ այս ծովեզերքին (1461ին): Եւ այս օրէն կը սկսի բռնի մահմետականացումը նախ ծովափնեայ քաղաքաց Սիւրմենէ (Հին Susurmaena), Օֆ (Հին Ophis), Րիզ (Հին Rhizus) եւ Լազաստանի: Այս վերջնոյս մասին կը բաւէ միայն յիշել թէ Գլաչիկ (Lazica) անուն կը տրուի Հին Կողքիսի, եւ երբ Ե—Ջ դարուն անիկայ կռուախնձոր եղաւ Բիւզանդեանց ու Պարսից մէջ, այս անուամբ կը նշանակուէր երկիրը Ճորոխի բերնէն անդին³: Այսու հանդերձ ինդիւր չկայ թէ Լազերը կանուխէն Ճորոխէն արեւմուտք ալ կը նրստէին, զլիսաւորաբար այն տեղն ուր հնագոյնք կը դնեն Sanni տոհմը: Անուանա լաւագոյն հնչումն է անագան Բիւզանդեանց ալ գրած Tzani, Հայոց «Ծանիք» (Դորենացի եւն), Վրաց՝ Դանիկ: Պէտք չէ սակայն այս անուան հետ շփոթել թիւրքմէններու ժամանակէ Դանիկը⁴:

¹ Հմմտ. J. B. Bury, A history of the Eastern Roman Empire (A.D. 802—867), London 1912, p. 223, 261.

² Բանակաթեմերու մասին՝ Հմմտ. H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Leipzig 1899, Հայ թարգմ. Հ. Գաբրիէլի Գաբունիէլեան, «Սկզբնաւորութիւնք Բանակաթեմերու գրութեան», Վիեննա 1903. «Աղբ. Մատ.» ԽԳ:

³ Հմմտ. Լազիկէի մասին ի միջի պլըմ' Brosset, Additions et Eclaircissements à l'Histoire de la Géorgie (I, 2), Pétersbourg 1851, p. 81—107.

⁴ Հմմտ. այս վերջնոյս մասին D. M. Girard, Un coin de l'Asie Mineure. Le Djanik, Étude de géographie et d'histoire, I—II. Բ. «Muséon», N. S. VIII, 1907, p. 100—171.

Այս դիտողութիւնները պէտք էին յաջորդաց աւելի լուսաւորութեան համար, մանաւանդ այն կէտին թէ Հայ տարրը հնուց ի վեր առիթ ունէր ծովեզերքը զետեղուելու, եւ ինչպէս բնական է՝ ձուլելու եւ ձուլուելու այն տեղոյ ազգաց հետ, որոնք յետոյ պատմութեան մէջ աներեւոյթ կ'ըլլան: Արդէն Պլինիոս կը յիշէ թէ Տրապիզոն ընդարձակ լեռնէ պատուած է, «որմէ անդին Խաղափ եւ Մեծ Հայք» (Hist. Nat. VI, 4 gens armenochalybes et Maior Armenia): Խաղափ—տարածուած էին Հին ժամանակ մինչեւ Տայոց մօտերը, ինչպէս կը նկարագրէ Բսենոփոն (Արշաւ Դ. 7): Ստրաբոնի օրով՝ ինչպէս որոշ կ'ըսէ՝ Որոնք այսօր Խաղափ (Χαλδαί) Հին ատեն Խաղափ (Χαλδαιες) կ'անուանէին. բայց իրենց զլիսաւոր նիստն էր Փառնակիոյ կողմը (c. 549): Այսպէս կը նշանակէ ուրիշ տեղեր ալ, օրինակի համար բաց ի վերը յիշուածներէ նաեւ հետեւեալը. «Տրապիզոնի եւ Փառնակիոյ վերեւն են Տիրարէնք եւ Խաղափ (Χαλδαί), եւ Սան (—Ծանիք, Σάννοι) գորոնք յառաջ Մակրոն (Ջ. Բ. 539. Μακρωνας) կը կոչէին, եւ ՓղորՀայաստան» (ή μακρά Ἀρμενία. Ստրաբոն c. 548): Հայ հին մատենագրութեան մէջ «Դաղտեք» կը նշանակէ Պոնտական լեռնաշղթայն՝ աւելի կամ նուազ խորութեամբ, իբր սահմանակից Բարձր Հայոց եւ Տայոց, ինչպէս արդէն զիրքը կը բերէր: Անագանագոյն մատենագրութեան մէջ որոշ կ'երեւայ Բիւզանդեան «Դաղտեք» բանակաթեմին ազդեցութիւնը. անոր համար ինչպէս Տրապիզոն Դաղտեաց մէջ է, նոյնպէս է ի մանաւորի Բաբելոն. եւ այս քաղաքս գրուած բազմաթիւ հայ ձեռագիրք նաեւ նորագոյն դարերու՝ գրեթէ միշտ «երկիր Դաղտեաց» կ'ըսեն, եւ ասկէ դարձեալ նաեւ նոր բանասիրաց ոմանց կարծիքը թէ Բաբելոն Հայաստան վերաբերէր Վերջինս ծիշդ չէ. հին Հայաստանի աշխարհագրութեան համեմատ Բաբելոն—Սպեր միակ դաւ-

առ մին էին, Բարձր-Հայոց մէջ. սակայն այս խնդիրները հեռուն կը տանին զմեզ: Միւս կողմանէ հին «Հայախաղտիք» փաստ մը չեն ազդադրօրէն ըմբռնելու այն բաւական տարածուած յորջորջանքը, որով արդի Համէլէնցին եւն «Հայ-Հազ» կը կոչուի: Այս յորջորջանքն այսօր պալատական տարազին համար է, զոր կը սիրեն կրել՝ ոչ միայն Համէլէնցին եւ իւր զսղութիւնը, այլ նաեւ Ճորոխի գծի վրայ, Թորթում, եւ նաեւ այլուր, տարազ մը որ ի վերջոյ միայն լազին ալ յատուկ չէ: «Խաղտիք» անունն այսօր հայ ժողովրդեան քով սովորական ծանօթ չէ, մինչդեռ մնացած է Պոնտական լեռնաշղթային հին Պարխար անունը (յն. եւ լատ. մատենագրաց Paryadres), եւ ի վերջոյ նաեւ Կիպերտի քարտէսը կը նշանակէ անոր մէկ մասը՝ Balchar-Dagh: Կայ այսօր ալ համանուն (Parchal) զիւղ մը՝ տակաւին կանգուն գեղակերտ եկեղեցիով եւ Պարխալ ջուր մը՝ որ Խեւակի ջրոյ հետ միացած՝ Ճորոխ կը թափուի:

Այժմ անցնինք տեսնելու այս Պարխարի եւ Խաղտեաց ծովահայեաց երեսի հայ գաւառները՝ Համէլէն ու Սեւ Գետ:

(Շարունակելու)

Հ. Յ. Տ.

ՀԱՅ ԱԶԳԻ

ԵՒ ՅԱՏԿԱՊԵՍ ԿԱՐՆՈՅ

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԵՐԹ. ՂԱՒԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ՀԱՄԵՐԱՏ

(Շարունակելու):

§ 15. Կրիկեան տարագրութեան սկիզբը: — Զուգադիպութիւն եւ իրականութիւն: — Ի լրումն նախորդ հատածին մէջ յառաջ բերուած փաստաթղթերու՝ ի մասին Տարագրութեան սկզբնաւորութեան, աւելորդ չէ յառաջ բերել նաեւ այն տեղեկագրին պատշաճեալ մասը, որուն հեղինակն ինքնին ականատես է եւ Զէյթունէ հեռացած է ամէնէն վերջը: Յիշելով թէ «Թուրք սպայից խոշտանգանաց հետեւութեամբ իբր 25 երիտասարդներ լեռներ փախած էին» եւ յետոյ «մերձակայ

վանքն ապաստանած»¹ կը գրէ. «Հետզհետէ 5000 զինուոր հաւաքուեցաւ քաղաքը (Զէյթուն), եւ 24 Մարտ/6 Ապրիլ՝ Մարաշէ հայ պատուիրակութիւն մը խաւրուեցաւ ի Զէյթուն: Ասոնց մէջն էր Պատուելի Ա. Շիրաճեան, Հայր Սահակ, Կաթողիկէայ կրօնաւոր մը եւ Պարոն Բլանք (Herr Blank). — որ համալսեց Հայերը՝ կառավարութեան տեղեկացրելու ապստամբաց ուր տեղեր ըլլալը, եւ հնազանդելու կարգադրութեանց, իրենց սեպհական անձանց եւ Կիլիկիոյ միւս Հայերուն ապահովութիւնն անվտար ընելու համար: Հայք Քաթան ընդունեցան այս առաջարկը, եւ կառավարութեան ըսին թէ ապստամբք վանքին մէջ կը գտնուին: — Յաջորդ օրը՝ 25 Մարտ/7 Ապրիլ սկսաւ վանքին դէմ յարձակումը: Մարաշէ նոր միւթէսարիքը կը բաղձար վանքը պաշարել. բայց հազարապետ Խուրշիտ հակառակեցաւ, ըսելով թէ կարող է «երկու ժամու մէջ» բռնել բոլոր ապստամբները՝ մեռեալ թէ կենդանի: — Կռիւն շարունակուեցաւ մինչեւ գիշեր, երբ թուրքերը որոշեցին վանքը հրդեհել: Բայց գիշերուան մէջ ապստամբները դուրս յարձակեցան, սպաննեցին սպայ մը եւ շատ զինուորներ, եւ լեռները փախան, իրենցմէ միայն քիչ անձ կորուստ տարով. թուրքերը կորսնցուցին իբր 200է 300 հոգի: Մարտ 26/8 Ապրիլ՝ թուրքերն այրեցին վանքը, կարծելով թէ ապստամբք տակաւին հոն են: — Այն էր, որ 50 նշուաւոր ընդունիլէր Գարաբաղեան. Խալի Բէր էր, որ 60 ընդունիլ, յետոյ Թեֆլէ Խալի, յետոյ Խալի Խալի: Երբ Պատուելի Տիգրան Անդրէասեան մեկնեցաւ², դեռ ընդունիլ հասցած չէր: Եկեղեցիներու կամարաց հայերէն արջապարհ-նիւնէն անգամ գլխու-եցան հրամանաւ Խուրշիտ պէյի՝ զօրաց հրամանատարին, եւ Զէյթուն անունն ալ փոխուեցաւ «Սուլէյմանիա» (անուամբ թուրք սպային՝ որ սպաննուած էր Մարաշի ճամբուն վրայ³): Զէյթունի թուրք միւթթիւն իւր տեղեկատուութեան մէջ կը հաստատէ թէ այս ամէն անցքերու միջոցին, ինչպէս վանքի վրայ գործուած յարձակման ատեն, սպաննուած են 101 թուրք զինուոր եւ վիրաւորուած՝ 110: Ասոր փոխարէն կրնանք յաւելուլ թէ 8000 Հայեր, որոնք կառավարութեան դէմ որեւէ յուրի դիտաւորութիւն չունէին, հարստահարուեցան ու կողպատուեցան տարապայման չափով, եւ ի վերջոյ տարագրուեցան՝ համեմատ յօրինուածական ծրագրի մը՝ զոր յղացած են Գերմանացիք, — մասնաւորապէս թուրքացի թշուառութեան եւ աղետից՝ Միջագետաց երաշտին դաշտերուն մէջ: Կ'աւարտի՝ «Այս փաստը կը ցուցնէ թէ Զէյթունի Ժողովրդեան ջնջումը թուրք-գերմանական խորհրդածեալ ծրագրի մըն էր» (Բրայս, էջ 481):

Համաձայն է այն Օրագրոյն ալ, զոր նոյնպէս վերը յիշեցինք (§ 14): Ապրիլ ամսոյ իւր

¹ Հեղինակ Սուէտիոյ մասին տեղեկագրութեանց, զոր առիթ ունեցանք յիշելու (§ 7): Իրմէ է նաեւ Զէյթունի մասին այս տեղեկագիրը (Բրայս, Թ. 122, էջ 479-481):

² Ուրիշ աղբիւր մը կ'ըսէ թէ «Եհնի Շէհեր» կոչուեցաւ (Բրայս, Թ. 124, էջ 488):